УДК 94:323.281](477/63+437.6)"195/199"(0.92)
DOI https://doi.org/10.31392/cult.alm.2024.3.15

**Каковкіна Ольга Миколаївна,**
*кандидат історичних наук, доцент,*
*доцент кафедри всесвітньої історії*
*Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара*
*orcid.org/0000-0002-6254-1545*
*landion01@gmail.com*

# МИХАЙЛО МОЛЬНАР І ДНІПРОПЕТРОВСЬКІ ДИСИДЕНТИ, АБО ЯК СЛОВАЦЬКИЙ УЧЕНИЙ ПОТРАПИВ ДО СУДОВОЇ СПРАВИ

Статтю присвячено одному з епізодів дисидентського руху в Україні на межі 1960–1970-х років – судовій справі над авторами і поширювачами «Листа творчої молоді м. Дніпропетровська», де у ході слідства з'явилося ім'я словацького/чехословацького українїста Михайла Мольнара (1930–2006). Мета дослідження – розкрити нові обставини у судовій справі над дисидентами Дніпропетровська, які дають змогу з'ясувати місце постаті Михайла Мольнара та його праці у цій справі, значення зв'язків українського та чехословацького дисидентського рухів.

В основі інформаційної бази розвідки – опубліковані й неопубліковані джерела, зокрема документ із фонду Дніпропетровського обласного комітету КПУ Державного архіву Дніпропетровської області, матеріали періодичних видань, джерела особового походження (спогади, щоденники, листування). Методологія дослідження базується на полідисциплінарному та компаративістському підходах.

У результаті дослідження було доповнено й уточнено обставини слідства у справі одного з обвинувачуваних – Віктора Савченка (1938–2016), якому інкримінували розповсюдження антирадянської літератури, до якої було включено працю М. Мольнара «Словаки і українці: Причинки до словацько-українських літературних взаємин з додатком документів» (1965). Виявлений архівний документ дає підстави стверджувати, що у полі зору КДБ опинилася не лише праця та зміст вміщеного у праці «націоналістичного» «Послання» Тараса Волі, а й постать самого словацького ученого, який дозволив собі відверто антирадянські висловлювання у період «Празької весни». Проаналізовані джерела разом з оцінками сучасників та дослідників біографії і творчості М. Мольнара засвідчують усвідомлення ученим сутності тоталітарної комуністичної влади і системи, підкреслюють значення його праць у формуванні поглядів українських дисидентів. Розглянута судова справа та доля усіх прямих та непрямих її учасників, як-от М. Мольнара, виводить на ширшу проблематику українсько-чехословацьких, власне українсько-чеських і українсько-словацьких зв'язків, зокрема поза офіційним «парадним» боком, на рівні особистих контактів, які долали заборони та кордони. Поряд із тим дослідження збагачує й уявлення про локальний вимір історії з працею Мольнара: у різний спосіб до судового процесу були притягнуті доволі відомі у просторі Дніпропетровська/Дніпра особи, що відіграли певну роль у перебігу подій.

**Ключові слова:** Михайло Мольнар, Віктор Савченко, Дніпропетровськ, судовий процес, дисиденти, українсько-чехословацькі відносини, українсько-словацькі відносини, тоталітаризм.

**Kakovkina Olha,**
*Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,*
*Associate Professor at the Department of World History*
*Oles Honchar Dnipro National University*
*orcid.org/0000-0002-6254-1545*
*landion01@gmail.com*

# MYKHAILO MOLNAR AND THE DNIPROPETROVS'K DISSIDENTS OR HOW A SLOVAK SCIENTIST GOT INVOLVED IN A COURT CASE

The article is devoted to one of the episodes of the dissident movement in Ukraine at the turn of the 1960s and 1970s – the trial of the authors and distributors of the «Letter of Creative Youth of Dnipropetrovsk», in which the name of Slovak / Czechoslovakian Ukrainist Mykhailo Molnar (1930–2006) was exposed during the investigation.

The purpose of the study is to reveal new circumstances in the trial of dissidents from Dnipropetrovsk, which allow us to figure out the place of Mykhailo Molnar and his work in this case, as well as the importance of the ties between the Ukrainian and Czechoslovak dissident movements.

The research is based on published and unpublished sources, including a document from the fonds of the Dnipropetrovsk Regional Committee of the Communist Party of Ukraine of the State Archives of the Dnipropetrovsk Region, materials from periodicals, and sources of personal origin (memoirs, diaries, correspondence). The research methodology is based on multidisciplinary and comparative approaches.

As a result of the study, the circumstances of the investigation into the case of one of the defendants, Viktor Savchenko (1938–2016), who was accused of distributing anti-Soviet literature, including M. Molnár's work «Slovaks and Ukrainians: Causes for Slovak-Ukrainian Literary Relations with Documents' Appendix» (1965). The discovered archival document gives grounds to assert that the KGB was interested not only in the work and the content of Taras Volya's «nationalist» «Message», but also in the figure of the Slovak scholar, who allowed himself to make openly anti-Soviet statements during the Prague Spring.

The analyzed sources, together with the assessments of contemporaries and researchers of M. Molnár's biography and work, show that the scholar was aware of the essence of the totalitarian communist government and system, and emphasise the importance of his works in shaping the views of Ukrainian dissidents. The court case and the fate of all direct and indirect participants, such as M. Molnár, leads to the broader issue of Ukrainian-Czechoslovak, Ukrainian-Czech and Ukrainian-Slovak relations, in particular beyond the official "front" side, at the level of personal contacts that overcame prohibitions and borders. Along with the fact the study enriches the understanding of the local dimension of the story with Molnár's work: in various ways, the trial involved quite well-known people in the Dnipropetrovsk / Dnipro area who played a role in the course of events.

**Key words:** Mykhailo Molnar, Viktor Savchenko, Dnipropetrovsk, trial, dissidents, Ukrainian-Czechoslovak relations, Ukrainian-Slovak relations, totalitarianism.

**Постановка проблеми**. Михайло Мольнар (1930–2006) – відомий словацький україніст, дослідник, перекладач, популяризатор української літератури, друкованого слова, у цілому культури різним чином був пов'язаний із міжвоєнною Чехословаччиною і Закарпаттям, де він народився, Чехословаччиною, Словаччиною та Україною у часи комуністичного диктату, самостійною Словаччиною і незалежною Україною. Такі перетини долі вченого через різні держави, політичні системи, суспільне, культурне й ментальне середовище не є винятковими для його покоління, та особистісна життєва «траєкторія» у кожному випадку неповторна, що й дає підстави звертатися до неї і намагатися зрозуміти через її вивчення певну добу.

Пропонуємо поглянути на постать Михайла Мольнара у більш ширшому значенні і ширшій географії українсько-чехословацьких, українсько-словацьких зв'язків. Підставами для цього можуть слугувати як маловідомі, так і нові джерела, які й спонукали звернутися до теми дослідження. Усі обставини судового процесу над групою дисидентів у Дніпропетровську у 1969–1970 рр., де прозвучало ім'я дослідника з Чехословаччини, стали відомими після надання доступу до засекречених раніше матеріалів. Завдяки додатковим пошукам у дніпровських архівних та бібліотечних зібраннях стало можливим додати нові факти до біографій учасників та всіх причетних до тієї судової справи, власне М. Мольнара, ще більше «ущільнити» зв'язки ученого з Україною.

**Аналіз досліджень і публікацій.** У 1993 р. було опубліковано щоденник Віктора Савченка, одного зі звинувачених у судовій справі 1969–1970 рр., з яким і пов'язана поява «словацького сліду» у слідстві над дніпропетровськими дисидентами (Савченко, 1993). У 2008 р. В. Овсієнко, який також належав до дисидентського кола, записав інтерв'ю з письменником, де окремі факти, викладені у спогадах, були доповнені й уточнені (Овсієнко, 2008). Історія судового процесу, де з'явилися ім'я Михайла Мольнара та його праця, була досліджена та опублікована у 1999 р. у межах проєкту «Реабілітовані історією» (Терещенко, 1999a, 1999b). У 2013 р. цей матеріал, значно розширений і уточнений, було включено до видання тієї ж серії «Реабілітовані історією» (Овсієнко, 2013; Терещенко, 2013). Цінності цим публікаціям додало залучення розсекречених матеріалів із Галузевого державного архіву Служби безпеки України у Дніпропетровській області та Державного архіву Дніпропетровської області.

Дослідженням постаті і діяльності Михайла Мольнара маємо найперше завдячувати закарпатським ученим та дослідникам з української діаспори Словаччини. Так,

зусиллями ужгородських мовознавців, насамперед Любомира Белея, у 2007 р. на базі Ужгородського національного університету було засновано Науково-дослідний інститут україністики імені Михайла Мольнара, що дало змогу поглибити вивчення як постаті словацького україніста та його багатої спадщини (Пріоритетні напрямки…, 2007). Зокрема, було видано синтезу з працями Мольнара з розлогим біографічним нарисом у передмові (Белей Лесь & Белей Любомир, 2009). Цьому та іншим життєписам, рецензіям і оцінкам постаті Мольнара і його діяльності, які використані нами у дослідженні, додає ваги те, що автори були особисто знайомі з ученим, мали досвід тривалого спілкування. З українських фахівців, окрім Л. Белея, відзначимо Ярослава Дзиру (Дзира, 1967), Олексу Мишанича (Мишанич, 1967; 1980), із представників української громади Словаччини – Миколу Мушинку (Мушинка, 2007, 2011, 2019), Юрія Бачу (Гаврош, 2010). Зацікавлення Мольнара були зосереджені на українсько-чеських та українсько-словацьких літературних зв'язках, тому його науковою спадщиною опікуються, насамперед, мовознавці, літературознавці. Звісно, маємо й праці істориків (наприклад, Чорній, 2002), ім'я словацького україніста міститься у численних дослідженнях з історії Чехії і Словаччини. Разом із тим у відомих біографічних нарисах про М. Мольнара сюжет про судову справу у Дніпропетровську не відбився, не мали продовження пошуки з історії судового процесу 1969–1970 рр. над дніпропетровськими інакодумцями у зв'язку з іменем М. Мольнара та його працею.

**Мета дослідження** – розкрити нові обставини у судовій справі 1969–1970 рр. над дисидентами з Дніпропетровська, які дають змогу з'ясувати місце праці словацького/чехословацького ученого-україніста Михайла Мольнара у справі, доповнити уявлення про специфіку переслідування інакодумців у тоталітарній державі та значення зв'язків українського та чеського і словацького дисидентського рухів. В основі інформаційної бази розвідки – як опубліковані джерела судової справи, так і неопублікований документ із фонду Дніпропетровського обласного комітету КПУ Державного архіву Дніпропетровської області, матеріали періодичних видань, які залучено й проаналізовано у контексті теми.

**Виклад основного матеріалу.** Хоча й ім'я Михайла Мольнара стоїть у центрі розвідки, пояснення цьому необхідно почати з історії судового процесу в Дніпропетровську. У 1968 р. збіглися декілька подій, з якими у різний спосіб були пов'язані головні постаті цього дослідження. Найперше – публікація роману Олеся Гончара «Собор» на початку 1968 р. Історія, з ним пов'язана, відома, але потребує нагадування задля цілісного сприйняття проблеми. Роман, який спершу отримав схвальні відгуки і рецензії, через декілька місяців з ініціативи першого секретаря Дніпропетровського обкому КПУ О. Ватченка став предметом критики, відвертого цькування Гончара й покарання тих, хто написав позитивні рецензії на «Собор» (Терещенко, 2013, с. 88–91; Гончар Олесь, 2003, с. 11–26).

Окрім того, на середину 1960-х і початок 1970-х років припали дві потужні хвилі переслідувань і арештів дисидентів в Україні. Події «Празької весни», свідком якої був Михайло Мольнар, додали гостроти цьому процесу, викликали значну реакцію у середовищі українських інакодумців різних напрямів і, очевидно, посилили зацікавлення у літературі з Чехословаччини.

Більшість дослідників «антисоборної» кампанії сходиться на думці, що вона стала каталізатором у пожвавленні діяльності дніпропетровських інакодумців. «На теренах Дніпропетровської області, як у Союзі, так і в Україні, про масовий, так би мовити, «всенародний» рух інакодумців говорити не доводиться. Була певна кількість людей, які не бажали миритися з негараздами і стали невгодними владі» (Терещенко, 2013, с. 79).

«Лист творчої молоді м. Дніпропетровська», який став відповіддю на ініційоване партійною верхівкою Дніпропетровщини та підтримане республіканським керівництвом засудження твору Олеся Гончара, певним чином популяризував «Собор», за змістом не обмежувався питаннями його критики з боку компартійного керівництва, був сміливим маніфестом на захист української мови та українства, засуджував відверте нехтування правилами моралі з боку окремих посадових осіб. Лист у серпні 1968 р. підготували Іван Сокульський

та журналіст Михайло Скорик[1]. І. Сокульський та М. Кульчинський розмножили його на друкарських машинках і надіслали до Голови Ради Міністрів УРСР, секретареві ЦК КП України з питань ідеології, голові Спілки письменників України, до комітетів комсомолу дніпропетровських вузів…», а копії взялися поширювати. Розголосу історії з «Листом» надали зарубіжні «голоси»: лист потрапив за кордон і його транслювало радіо «Свобода», надрукували україномовні видання, що й поклало початок слідству стосовно його авторів (Терещенко, 2013, с. 92). Пошуки «націоналістичних елементів» дали свої результати, і до кола обвинувачуваних в «антирадянській агітації», поширенні «самвидаву» увійшли вже відомі місцевому відділу КДБ І. Сокульський (Терещенко, 2013, с. 193–209), М. Кульчинський та В. Савченко (Овсієнко, 2013, с. 147–149)[2].

Віктор Савченко, який брав участь у поширенні «самвидавчої» літератури, у редагуванні й поширенні «Листа», на час арешту влітку 1969 р. працював асистентом у Дніпропетровському металургійному інституті, готувався до захисту дисертації та серйозно захоплювався письменством. До суду в січні 1970 р. він на відміну від Сокульського та Кульчинського, які очікували його у в'язниці, перебував у місті з підпискою про невиїзд. У переддень суду отримав листа, де «в обвинувальному висновку (одному на трьох) мені інкримінувалися все ті ж самвидави Григоренка і Аганбегяна та монографія М. Мольнара «Словаки-українці». Було там ще щось на зразок: «вів усну пропаганду…» (Савченко, 2013, с. 220). Книгу словацького ученого отримав Савченко від Святослава Мандебури, з яким познайомився у Харкові: «Там була одна стаття, автор Тарас Воля, а от яка назва, я не пригадую. Сторінок на двадцять та стаття. Про що в тій статті йшлося – що в Белграді був світовий з'їзд слов'ян і там були всі, крім українців. Не дозволив царський уряд. Друга за кількістю нація зі слов'ян – нас не допустили. Ця річ потрапила до кадебістів, і вони мені вже почали шити кримінал…» (Овсієнко, 2008).

Як згадував В. Савченко, він вирішив «спекатися» третього звинувачення (три у сумі могли «потягти» на систематичне розповсюдження) – у поширенні праці М. Мольнара. Повна назва книги – «Словаки і Українці. Причини до словацько-українських літературних взаємин з додатком документів», виданої Словацьким педагогічним видавництвом у Братіславі, відділом української літератури у Пряшеві у 1965 р. Як згадував В. Савченко, «в обласній бібліотеці переглянув «Літопис газет і журналів» і виявив, що М. Мольнар був частим гостем на сторінках нашої періодики. Знайшов і перечитав усі його статті. А вже перед самим судом сталася подія, яка буває тільки раз у житті. У «Літературній Україні» з'явилася стаття В. Нужного, в якій він писав про Мольнара і повідомляв, що у видавництві «Дніпро» готується до друку його книга «Словаки – українці» (Савченко, 2013, с. 221). Уточнимо, що це була не стаття, а виступ В. Нужного на пленумі правління Спілки письменників України (Нужний, 1970, 3). Посилання на цей виступ міститься у документі з фондів ДАДО, який проаналізовано далі, й дав змогу додати нові деталі до історії судової справи. Відзначимо, що на той момент В'ячеслав Нужний був головою товариства «Знання», яке за статутом було «добровільною громадською просвітницькою організацією, складником Всесоюзного товариства «Знание» (Ковпак, 2005). Товариство до 1990 р. було презентантом офіційної позиції влади, що пильно контролювала й спрямовувала його діяльність. Варто подати й цитований вислів у ширшому контексті. В. Нужний у невеликому виступі на пленумі, ведучи мову про «інтернаціональну пропаганду української радянської літератури» зусиллями лекторів товариства «Знання», зокрема, відзначив: «… Гарну оцінку одержали наші книжки про НДР, Угорщину, Чехословаччину. Тепер готуємо брошуру братиславського вченого Михайла Мольнара про українсько-чехословацькі літературні зв'язки» (Нужний, 1970, с. 3). До слова, протягом 1959–1971 рр. головою правління Спілки був Олесь Гончар.

В інтерв'ю за 2001 р. Савченко зазначив, що пошукати праці Мольнара у бібліотеці йому

[1] Про це пише М. Скорик в окремій статті, апелюючи, зокрема, й до видання з серії «Реабілітовані історією», де його участь у написанні листа однозначно не визнано. Залишаємо це дискусійне питання зацікавленим у подальшому дослідженні теми авторства «Листа», підтримуючи думку Р. Терещенка: «Як би то не було, а незаперечно головну роль у створенні «Листа творчої молоді Дніпропетровська» зіграв Іван Сокульський. Зокрема, про це свідчить те, що саме йому дісталося найтяжче покарання від влади» (Терещенко, 2013, с. 92).

[2] Справу М. Скорика, який був серед звинувачуваних у процесі слідства, перевели для розгляду при УКДБ Київської області для додаткової перевірки, яка у підсумку складу злочину не виявила (Скорик, 2018, с. 112).

підказала працівниця дніпропетровського радіо Шведова, яка вчилася разом із Мольнаром у Києві (Овсієнко, 2008).

На суд як свідки були викликані В. Мандебура, від якого Савченко отримав книгу Мольнара, і Пирлик, котрий написав на нього до КДБ «заяву», фактично донос, про наявність у Савченка «антирадянської» книги «Словаки і українці» і передрукованого з неї «Братского послания» Тараса Волі. Савченку інкримінували три статті – за два «самвидави» і поширення «антирадянської літератури» – за висловом В. Савченка «…більше ніж сумнівної вартості звинувачення – монографія М. Мольнара». У своєму слові на суді він зауважив, що «М. Мольнар є автором доброго десятка публікацій в українській пресі», показав останній номер «Літературної України» зі статтею В. Нужного…». І, як йому здалося, «суддю це повідомлення збило з пантелику. Воно явно не вписувалося у сценарій, написаний у КДБ. Адже з відпадінням цього документа залишалися тільки дві самвидачі статті, які я розповсюджував Пирликові і Мандебурі. Здається, у цей час узяв слово адвокат Сокульського – Ромм і повідомив, що між СРСР і країнами соціалістичної співдружності існує угода про літературу, яку заборонено ввозити з-закордону. Монографія М. Мольнара в тому реєстрі не значиться, інакше її б не збиралися тут друкувати…» (Савченко, 2013, с. 222–223). У пізнішому інтерв'ю Савченко вказав, що саме Мандебура й приніс йому останній номер «Літературної України» (вийшов 20 січня 1970 р., а суд розпочався 19 січня). Зрештою, «…під тиском статті В. Нужного в «Літературній Україні», публікацій М. Мольнара в українській періодиці, пояснення Ромма щодо «конвенції» вдалося зняти одне з трьох звинувачень і пом'якшити інші два» (Савченко, 2013, с. 223). Вироком В. Савченку стали два роки умовно з трирічним випробувальним терміном за ст. 187-1 (Поширення завідомо неправдивих вигадок, що порочать радянський державний і суспільний лад), Івану Сокульському присудили 4,5 року у колонії суворого режиму за ст. 62 (Антирадянська агітація і пропаганда), Миколі Кульчинському – 2,5 року у колонії загального режиму за ст. 187-1 (Савченко, 2013, с. 223–224).

Саме після суду й винесення вироку в УКДБ було підготовлено інформацію, яка містить деякі нові факти стосовно справи. Інформаційне повідомлення на ім'я першого секретаря Дніпропетровського обкому КПУ А.Ф. Ватченка від начальника Управління КДБ по Дніпропетровській області Н. Мажари від 10 лютого 1970 р. (Державний архів Дніпропетровської області, арк. 29–31) є невеликим за обсягом, але інформаційно насиченим (документ підготовлено російською мовою, використано його переклад автором статті):

«У результаті проведення оперативних заходів та ведення слідства у справі групи українських націоналістів Сокульського І.Г., Кульчинського Н.Г. і Савченко В.В. встановлено, що у 1967–1968 рр. у Дніпропетровську поширювалася ідеологічно шкідлива радянському суспільному ладу книга «Словаки і українці» видана у 1965 р. словацьким педагогічним товариством у Братіславі науковим співробітником Словацької академії наук поетом Михайлом Мольнаром. Цю книгу отримав засуджений Савченко В.В. у жителя Харкова націоналіста Мандебури С.М., якому її привезли з Чехословаччини. Савченко скопіював з книги наклепницький документ «Братское послание украинского народа сербскому обществу «Зоря» і поширював його серед своїх зв'язків» (Державний архів Дніпропетровської області, ф. 1, оп. 54, спр. 113, арк. 29). Стосовно такої однозначної характеристики праці Мольнара як «ідеологічно шкідливої радянському суспільному ладу книги», яка пролунала публічно у залі суду (хай і закритого), то вона промовисто свідчила про реальний зміст «дружби» у СРСР та у «соцтаборі».

Нагадаємо, що органом цензури в СРСР був створений у 1922 р. «Головліт» (Головне управління у справах літератури і видавництва, пізніше назви змінювалися), який із відповідними відділами КДБ формував переліки заборонених для друку, поширення або вивезення/ввезення до СРСР видань. Книга Мольнара не була у такому переліку, про що йшлося у спогадах Савченка, і слідство, піклуючись про переконливість звинувачень, вирішило додати до справи рецензію на видання. Як йдеться у повідомленні УКДБ, «доцент Дніпропетровського державного університету Ф.М. Білецький за дорученням органів слідства ознайомився з книгою, підготував 16 листопада 1969 р. рецензію, у якій написав, що «книга політично шкідлива,

її основні положення суперечать принципам пролетарського інтернаціоналізму і ленінської дружби народів» (Державний архів Дніпропетровської області, ф. 1, оп. 54, спр. 113, арк. 29). Не маючи можливості познайомитися з текстом рецензії, зробити висновки стосовно того, які саме тези спонукали автора до таких висновків, неможливо. Але завдання від органів слідства у справі з антирадянським змістом могло не залишати вибору рецензенту. На разі не відомо, чи було це підготовлено під тиском тих самих органів слідства. Колеги Фелікса Мар'яновича Білецького (1927–1993) надають високу оцінку його науковій і педагогічній діяльності (Заверталюк, 2008, с. 47–48). На час написання рецензії на книгу Мольнара він був кандидатом філологічних наук, працював викладачем на кафедрі української літератури, а значні наукові та кар'єрні досягнення – захист докторської дисертації, численні публікації, завідування кафедрою тощо – були ще попереду.

Наступне свідчення у справі пов'язане з дніпропетровською журналісткою: «У травні 1968 р. з групою радянських журналістів до Чехословаччини виїжджала заступник редактора обласної газети «Днепровская правда» О.О. Дем'яненко, яка розповіла, що «…у Братиславі до них часто приходив співробітник Словацької академії наук, і поет Михаїл Мольнар у бесідах припускався політично шкідливих суджень. Так, наприклад, заявляв, що тепер чехи і словаки не дивляться на Москву і Київ, а на Мюнхен і Нью-Йорк, звідки віє життям. Коли йому хотіли подарувати книгу про Україну, то Мольнар заявив: «Навіщо ви везете цю брещуру?[3] Вона нікому не потрібна» (Державний архів Дніпропетровської області, ф. 1, оп. 54, спр. 113, арк. 30). Зауважимо, що, як правило, керівники та члени груп, які виїздили за кордон, мали писати такі неофіційні звіти про перебування, відзначати побачене і почуте серед членів групи й оточення. О. Дем'яненко, яка була єдиною у групі з Дніпропетровська, очевидно, надала такий звіт після приїзду з Чехословаччини. У документі УКДБ указано, що ці висловлювання заступник редактора «Днепровской правды»» повторила у газетній статті «Бузку квітнути» від 29 серпня 1968 р., вже після вторгнення військ СРСР та країн Організації Варшавського Договору (далі – ОВД) до Чехословаччини і початку придушення «Празької весни»: «Керівники Східнословацького комбінату говорили, що чехословацький робітничий клас сердечно любить Радянський Союз і ніколи не допустить, щоб їхню дружбу хтось розірвав. Як же після цього можна повірити цьому Михаїлу Мольнару, науковому співробітнику Інституту світової літератури Словацької академії наук, який увесь час намагався нас переконати, що всі чехи і словаки мріють не про Москву і Київ, а про Нью-Йорк і Мюнхен» (Державний архів Дніпропетровської області, ф. 1, оп. 54, спр. 113, арк. 30).

Згадана як заступник головного редактора «Днепровской правды» Олександра Оникіївна Дем'яненко у 1972 р. стала першим редактором міської газети «Днепр вечерний» і, за спогадами сучасників, «…з ентузіазмом очолила колектив, зумівши в короткі терміни налагодити злагоджену роботу і створити професійну команду журналістів. Саме їй газета багато в чому зобов'язана своїм успіхом» («Днепр вечерний»…, 2022). Власне стаття, на яку міститься посилання у повідомленні УКДБ, є доволі розлогою за обсягом і пропагандистською за змістом, написаною, ймовірно, на замовлення (хоча стверджувати це не можемо). Враження від подорожі навесні до «братньої» країни вдало «вписалися» в кон'юнктуру моменту, а недружні висловлювання Мольнара цитувалися як антитеза дружнім і щирим відгукам про СРСР працівників Східнословацького металургійного комбінату у Кошице, з якими мала зустріч делегація радянських журналістів (Демьяненко, 1968, с. 3).

Після абзацу про висловлювання Мольнара від О. Дем'яненко без усіляких переходів і коментарів вміщено інформацію про відгуки на книгу словацького науковця від фахівців-літераторів, опубліковані у періодичних виданнях і пресі: «У журналі «Радянське літературознавство» номер 7[4] за 1966 р. стр. 86–88 була опублікована стаття В.І. Шевчука під назвою «Мольнар «Словаки і Українці», в якій дає позитивну характеристику цій книзі. Також надрукована позитивна рецензія Коновалова на вказану книгу у газеті «Літературна Україна»

[3] У тексті документу написано саме «брещура» і підкреслено.

[4] У документі була допущена помилка: рецензія В. Шевчука була вміщена у шостому номері «Радянського літературознавства» за 1966 р.

від 8 березня 1966 р.» (Державний архів Дніпропетровської області, ф. 1, оп. 54, спр. 113, арк. 29).

Автором рецензії у «Літературній Україні» був Геннадій Коновалов (1930–1984), ровесник М. Мольнара, який також закінчив Київський державний університет, «…досліджував образотворче мистецтво та літературу України, Чехії, Словаччини. Переклав українською мовою окремі твори чеських і словацьких письменників». На час написання рецензії і судового процесу він уже мав досвід роботи завідувачем відділу образотворчого мистецтва у газеті «Радянська культура», у журналах «Всесвіт» та ін.; від 1969 р. – завідувач відділу критики у газеті «Літературна Україна», і подальша його кар'єра була пов'язана з керівними посадами в українському уряді (Скоблікова, 2014). Його можна вважати одним із найвпливовіших рецензентів, думка якого була врахована у судовій справі. Прикметно, що його рецензія під назвою «Доробок братерської дружби» мала у підсумку позитивний висновок, поряд із цим містила критичні зауваження саме щодо опублікованого Мольнаром поряд з іншими документу: «Щодо «Братского послания украинцев сербскому обществу «Зоря», підписаного Тарасом Волею та вперше надрукованого у 1868 р. у Відні, то цей зразок публіцистики, як мені здається, випадково потрапив до рецензованої книжки. Справа в тому, що брошура за своїм змістом немає нічого спільного зі словацько-українськими зв'язками. Написана вона як звернення українців до сербів. До того ж М. Мольнар робить прикру помилку, коли піддає текст широкому коментуванню. Потреба в цьому була, адже Тарас Воля (або той, хто сховався за цим псевдонімом), виступаючи проти царського самодержавства, всюди його ототожнює з російським народом, заперечує історичну духовну спільність росіян і українців, відверто орієнтує слов'ян на Австро-Угорську імперію. Саме тому перш ніж надрукувати «Послание» в своїй книзі, Михайлу Мольнару варто було б спробувати дізнатися про те, хто ж був справжнім автором брошури» (Коновалов, 1966, с. 4).

В інформаційному повідомленні УКДБ указано й виступ В. Нужного, що вплинув на рішення суду: «Під час проходження судового процесу над Сокульським І.Г. Кульчинським Н.Г. та Савченком В.В. В'ячеслав Нужний у виступі на IV пленумі правління Союзу письменників України (див. «Літературну Україну» за 20 січня 1970 р.) заявив: «Тепер готуємо брошуру братиславського вченого Михайла Мольнара про українсько-чехословацькі літературні зв'язки» (Державний архів Дніпропетровської області, ф. 19, оп. 54, спр. 113, арк. 30).

Очевидно, що не всі рецензії на дослідження словацького ученого у наукових виданнях були включені до справи, а тільки ті, що знайшов Савченко за допомогою працівниць обласної бібліотеки. Окрім того, він сам згадав тільки виступ Нужного, а які ще статті про Мольнара були долучені, не вказав, то, можливо, що рецензії Коновалова, Шевчука були надані до суду також саме ним.

Отже, публічні позитивні оцінки фахівцями книги М. Мольнара попри його висловлювання про Мюнхен і Нью-Йорк, негативну рецензію дніпропетровського мовознавця (яку скоріше можна назвати «технічною») на етапі «нормалізації» становища у Чехословаччині після подій «Празької весни» стали для суду визначальними в ухваленні рішень: «Ураховуючи позитивні рецензії і заяви В. Нужного, Дніпропетровський обласний суд, розглядаючи кримінальну справу на Сокульського І.Г. та інших, виключив зі звинувачення поширення ними вказаної вище книги» (Державний архів Дніпропетровської області, ф. 1, оп. 54, спр. 113, арк. 31). Безперечно, саме для Савченка виявилися рятівними схвальні публікації про книгу Мольнара.

Варто додати декілька міркувань стосовно того, яким чином праця дослідника з «братньої» до СРСР країни потрапила до переліку «шкідливих», і чи тільки спроби Чехословаччини вирватися з-під контролю радянського керівництва у 1968 р. стали цьому причиною.

Варто зупинитися на постаті Михайла Мольнара та згаданій праці. «Заочний учасник» судового процесу, Мольнар був родом з України та все життя присвятив вивченню її літературної спадщини. Він народився у 1930 р. у селі Велика Чингава на Закарпатті, невдовзі родина перебралася до Праги, де він закінчив українську школу, мріяв отримати духовну освіту, що стало неможливим після подій 1948 р.; навчався україністиці на філософському факультеті Карлового університету; протягом 1956–1960 рр. навчався в аспірантурі Київського державного

університету ім. Т.Г. Шевченка, що поклало початок багатьом особистим зв'язкам з українськими літераторами і мовознавцями. Після захисту дисертації у Києві Мольнар працював в Інституті світової літератури Словацької академії наук у Братиславі, підтримуючи зв'язки з Україною (зокрема, родині), активно працюючи з джерелами в українських зібраннях. Протягом 1960–1980-х років було опубліковано ґрунтовні праці з історії українсько-словацьких та українсько-чеських літературних взаємин (Мольнар, 1961; 1965; 1968; 1980), а на 1980 р. налічувалося загалом понад 500 публікацій різного роду із цієї тематики (Мишанич, 1980, с. 2), значно примножені на кінець життя у 2006 р., хоча останнє десятиліття було доволі складним у його житті й діяльності (Белей, Лесь & Белей, Любомир, 2009, с. 22–23).

Книга М. Мольнара «Словаки і українці. Причинки до словацько-українських літературних взаємин із додатком документів» була підготовлена ученим «до VI Міжнародного з'їзду славістів[5] як одне з видань Інституту світової літератури і мов Словацької академії наук» (Шевчук, 1967, с. 86). Розлоге за обсягом видання складалося з двох частин: перша була присвячена історії словацько-українських літературних зв'язків, друга містила джерела, які мали ці зв'язки ілюструвати. Саме у цій частині Михайло Мольнар опублікував текст, який і став головною причиною включення радянськими органами безпеки цієї книги до «націоналістичних» і «ворожих», – «Братское послание украинцев сербскому обществу «Зоря», датоване 1868 р. і підписане псевдонімом Тарас Воля (Тарас Воля, 1868). Дотепер дослідники не з'ясували справжнє ім'я автора, та не воно було предметом уваги кадебістської цензури, а зміст «Послання». Позаяк у цьому дослідженні не ставиться на меті аналізувати всі обставини появи цього твору, обмежимося його характеристикою від знаного чеського і словацького україніста М. Неврлого, який відзначив: «Поштовхом до написання звернення стала етнографічна виставка, яка відбулася під знаком великодержавної царської ідеології у Москві 1867. На неї не були запрошені поляки та українці, а чехи перебували лише як спостерігачі. Анонімний автор гостро критикував русофільське розуміння слов'янської єдності, декларованої на цій виставці, розповідав про переслідування українського національного руху в царській Росії, де за найменший вияв свободи й оборони рідної мови карали каторгою та засланням в Сибір, і просив сербів, чехів, поляків, болгар, словаків, хорватів, словенців перекласти це послання на рідні мови та розповсюдити між земляками. Серед імовірних авторів послання – М. Драгоманов, С. Подолинський» (Неврлий, 2006). В. Савченко помилково вказує інший привід до написання «Послання» – з'їзд у Белграді або Загребі (Савченко, 2013, с. 214).

Стосовно того, чи перебуває це джерело у полі зацікавлень сучасних учених, то назвемо для прикладу дослідження Котельницького (Котельницький, 2020).

Стосовно інших рецензій на видання Мольнара, то не всі були віднайдені В. Савченком, зважаючи на обмежений час і можливості. Наприклад, у 1967 р. автором однієї з них став відомий літературознавець Ярослав Дзира. За свідченням колег-літераторів, у роки навчання у Київському державному університеті він належав до кола тих, хто «…сповідував передусім національні ідеали. Були близькі Дзирі й Франко їхні друзі-«західняки» – студенти й аспіранти з Польщі, Румунії й Чехословаччини, які перебували в ті роки у Києві, іноземці, як їх називали, серед них – Юрій Бача, Стефан Козак, Михайло Лесів, Михайло Мольнар. Близькі за походженням, духом, освітою, добре обізнані з забороненою в СРСР літературою, вони щиро підтримували одне другого. У «конторі» за ними всіма пильно стежили, трактуючи за націоналістів» (Білокінь & Дмитрієнко, 2009). Я. Дзира окрему увагу приділив «Посланню» Тараса Волі, «написаному прогресивними представниками української інтелігенції у Києві… Мольнар наголошує, що цей документ був спрямований проти російської реакційної великодержавної ідеології, і викривав політику царизму щодо України… Мольнар переконливо доводить, що думки Тараса Волі були співзвучні з поглядами передової російської інтелігенції, а також чеських і словацьких демократів на політику царизму щодо слов'янських народів» (Дзира, 1967, с. 146). У рецензії закарпатського літературознавця О. Мишанича, окрім схвальних слів про

[5] VI Міжнародний з'їзд славістів відбувся у 1968 р. у Празі.

видання, також відзначалося значення вміщеного у джерельних додатках «Братского послания…» (Мишанич, 1967, с. 84–85).

Політична цензура в СРСР мала вгледіти «буржуазно-націоналістичні видання» не тільки у себе вдома, а й у «соціалістичному таборі», щоб убезпечити своїх громадян від шкідливих впливів. Нині складно сказати, коли саме робота Мольнара «Словаки й українці» потрапила до «шкідливих», але причини тому можна шукати у популяризації ученим забутих або заборонених у радянській Україні імен і творів, викреслених тоталітарною цензурою з переліку дозволених: «Так, невтомний Михайло Мольнар наважився підготувати та опублікувати книжку оповідань Володимира Винниченка, поетичні збірки «націоналістів» Василя Ґренджі-Донського, Марка Бараболі, звернення Тараса Волі та інших…» (Белей, 2011, 18 лютого). Наприклад, із приводу відродження спадщини В. Винниченка Мольнар листувався на сторінках часопису «Сучасність» із представниками української діаспори у Мюнхені, чим не міг не привернути увагу «компетентних органів» (Мольнар, 1968).

За словами Ю. Бачі, «таким публікаціям сприяли умови у Чехословаччині, де процес демократизації не тільки розвивався, а й поглиблювався, аж до відомої «Празької весни» 1968 року…» (Гаврош, 2010, с. 528). Східна Словаччина і Прящівщина, з якими був пов'язаний М. Мольнар та багато його однодумців, були осередками життя українців та територією відносної свободи для їхньої просвітницької роботи. Її виразником став часопис «Дукля», де друкувалися твори, заборонені в СРСР, велася полеміка з різних проблем культурного життя українців на батьківщині і діаспорі: «Для українських шістдесятників чехословацькі часописи «Дукля» та «Нове життя» залишалися ковтком свіжого повітря за умов наростаючих утисків» ((Мокрик, 2020, 25 листопада). «За розповідями очевидців, черги в київських бібліотеках на журнал «Дукля» сягали до 80(!) читачів. Адже там писалося те, що в Совєтському Союзі прочитати було неможливо. Пізніше влада це зауважила і перестала видавати їх на руки» (Гаврош, 2010, с. 528). Про репутацію «Дуклі» у компартійного керівництва СРСР і України свідчить, як приклад, спроба Є. Сверстюка «висловити в чехословацькому журналі деякі тривожні думки про кепські літературні справи в Україні». Це одразу викликало заяву Л. Новиченка у виступі на партійних зборах київських письменників, що статті Є. Сверстюка «категорично суперечать основним принципам соціалістичної ідеології» (Наєнко, 2003, с. 292). Вагомій ролі часопису, на сторінках якого друкувався і М. Мольнар, у розвитку українського національного життя у Чехословаччині та за її межами присвячено сучасні дослідження (Кушнір, 2015). Отже, декларована повсюдно в СРСР та його сателітах «безмежна» дружба народів на практиці мала межі, у чому вкотре переконувалися усі, хто бажав перетнути їх без дозволу.

Відповіддю на питання про те, якими були погляди словацького вченого на становище українського слова у СРСР, є не тільки його плідна наукова, просвітницька і видавнича діяльність, а й спогади сучасників. Так, за словами М. Мушинки, «на відміну від деяких інших україністів Чехословаччини (О. Зілинського, М. Неврлого, В. Жидлицького) він не брався за «табуїзовані» теми («розстріляне відродження», література української політичної еміграції, українські дисиденти тощо). Однак, спираючись на конкретні факти, він уникав політичного баласту під час оцінки того чи іншого літературного явища, унаслідок чого його праці не втратили актуальності у наш час» (Мушинка, 2007, с. 77). Схожу оцінку особистості й діяльності словацького науковця надав й один його друзів, мовознавець Любомир Белей: «Одним із тих, хто в умовах комуністичного режиму став успішним україністом та не пішов на колаборацію з режимом, був Михайло Мольнар. Його багатюща наукова спадщина не потребує таких звичних нині, на жаль, «нових» прочитань та похибок на «комуністичне лихоліття», а тому, окрім величезного значення для сучасного українознавства, демонструє незламність українського духу та його невтомну творивість навіть в умовах тоталітаризму» (Белей Лесь та Белей Любомир, 2009, с. 17–18).

У рецензії на сучасне видання праць Мольнара (Мольнар, 2009) український літературознавець, фахівець з історії українсько-чеських культурних зв'язків Іван Пасемко зазначив, що Мольнар «…іще в період свого навчання в аспірантурі Київського університету ім. Т. Шевченка завдавав чимало клопоту партійцям ЦК КПУ, Інституту літератури ім. Т. Шевченка,

персонально М. Шамоті[6] та, зрештою, керівникам згаданого навчального закладу. Для мене ж і досі залишилися незабутніми зустрічі з М. Мольнаром у Братиславі 1967–1968 рр., коли чехи і словаки, звісна річ, разом з українцями одностайно прагнули будувати соціалізм із «людським обличчям… Пригадую, якось Юрій Бача розповідав, що, спостерігаючи за «успіхами» ленінської національної політики в Києві та Україні, М. Мольнар вимагав іти й ходив до ЦК КПУ, писав листи, заяви про брутальне витіснення української мови з вишів, шкіл, театрів, кінематографії тощо» (Пасемко, 2010, с. 100). До того ж у колі спілкування ученого були ті, хто зазнав переслідувань із боку комуністичної влади в Чехословаччині: Микола Мушинка, Юрій Бача та ін. Спроби глибокого реформування суспільства у 1968 р. підживили українські й українознавчі осередки у країні та їх презентантів, що фіксувалося у документах КДБ (Бажан, 2008, с. 57–63, 65–66, 68–70).

Так, Мольнар не перебував у прямій конфронтації із владою, але мав можливості більшої свободи досліджень, аніж колеги в радянській Україні, що намагався використати для реалізації своїх глибоких зацікавлень до української літератури і культури, підтримки колег в Україні та Чехословаччині.

Тут доречно прокоментувати висловлювання Мольнара, вказані журналісткою О. Дем'яненко, які немає підстав вважати прикладом україножобії, зважаючи на погляди і діяльність ученого. Скоріше це була реакція на хвилі того піднесення, яке охопило суспільство Чехословаччини у період реформ і надії побудувати «соціалізм із людським обличчям» без політичного диктату Москви чи Києва. І чергова пропагандистська література про Україну – «брещура» – могла викликати відповідну її оцінку.

Без сумніву, «Празька весна» додала клопоту органам безпеки і цензури в СРСР. За даними КДБ, в Україну «засилалася велика кількість екземплярів друкованих видань українською мовою «Дукля» і «Дружно вперед», на сторінках яких викладається зміст статті «2000 слів», коментуються події, що відбуваються у Чехословаччині» (Бажан, 2008, с. 73). Можливо, у цей період потрапила до рук харків'янина С. Мандебури й книга М. Мольнара. В опублікованих матеріалах відомостей про те, яким чином він її отримав, немає.

Наостанок варто додати, що Олесь Гончар і Михайло Мольнар, які своєрідно перетнулися у цій історії із судом над дніпропетровськими дисидентами, були особисто знайомі (Листи Михайла Мольнара до Олеся Гончара, 2016, с. 197–198, 201–203, 332–333). Гончар товаришував із багатьма чеськими й словацькими літераторами, неодноразово з ними зустрічався, Чехословаччина, власне Словаччина, з якими Гончар був знайомий із часів Другої світової війни, та словацькі мотиви відбилися у його творчості (Кобець, 2020, с. 140–147).

**Висновки.** До вивчення історії судового процесу, приводом до якого стала поява «Листа творчої молоді м. Дніпропетровська», дослідниками залучено значне коло архівних джерел, записаних свідчень і спогадів. Поряд із цим залишаються можливість і перспектива подальшого опрацювання архівних зібрань, зокрема регіональних, які дають можливість вийти за межі регіональних, локальних студій, збагатити уявлення про умови розвитку дисидентства. Словацький учений Михайло Мольнар не належав до дисидентів, але його праця живила середовище українського інакодумства. Виявлений архівний документ дає підстави стверджувати, що у полі зору КДБ опинилася не тільки праця та зміст вміщеного у ній «Послання» Тараса Волі, а й постать автора, який дозволив собі відверто антирадянські висловлювання у період «Празької весни». Проаналізовані джерела разом з оцінками сучасників та дослідників біографії і творчості М. Мольнара засвідчують усвідомлення вченим сутності тоталітарної комуністичної системи, яка мала свої відмінності у СРСР та Чехословаччині. Розглянута судова справа та доля усіх прямих та непрямих її учасників, як-от М. Мольнара, виводять на ширшу проблематику українсько-чехословацьких, власне українсько-чеських і українсько-словацьких, зв'язків, зокрема поза офіційним «парадним» боком, на рівні особистих контактів, які долали заборони та кордони всередині «соціалістичного табору».

[6] Шамота Микола Захарович (1916 – 1984) – завідувач відділу та заступник директора в Інституті літератури ім. Т. Шевченка АН УРСР у 1957–1961 рр., керівник Інституту у 1961–1978 рр., відомий своїми «ортодоксальними» комуністичними поглядами та участю у «викривальних» діях стосовно літераторів, звинувачуваних у різних «антисоціалістичних» формах творчості.

**Список використаних джерел:**


1. Бажан, О. (упоряд.) (2008). «Празька весна» у документах Галузевого державного архіву Служби безпеки України. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ,* 30, 54–137.
2. Белей, Лесь, Белей, Любомир (2009). І один у полі воїн… : [передмова]. *Мольнар, Михайло. Від Влтави до Дніпра: студії з українського літературознавства та міжслов'янських культурних взаємин*. Ужгород: Ґражда, 17–34.
3. Белей, Любомир (2011, 18 лютого). Затоплені асиміляцією. Історія українців Словаччини: від незнання до безпам'ятства. *Український тиждень*. URL: https://tyzhden.ua/zatopleni-asymiliatsiieiu/
4. Білокінь, С., Дмитрієнко, М. (2009). Miscellanea: Ярослав Іванович Дзира (12.05.1931–21.08.2009) [Некролог]. *Український археографічний щорічник. Нова серія.* Київ: Укр. письменник, вип. 13/14, 824–832.
5. Гаврош, О. (2010). Юрко Бача: «До літератури ставлюся як до чогось святого» [Інтерв'ю з Юрієм Бачею 16. 05. 2002 р.]. *Бача, Юрій. Вибрані твори: З архіву, публіцистика, літературознавство* / Ред. О. Козоріз. Ужгород: Мистецька Лінія, 526–531.
6. Гончар, Олесь Терентійович (2003). Щоденники: у 3 т. / упоряд., підгот. текстів, іл. матеріалу та передм. В. торі Гончар. Київ: Веселка. Т. 2: 1968–1983, 607 с.
7. Демьяненко, А.А. (1968, 29 августа). Сирени цвести! *Днепровская правда*, 3.
8. Державний архів Дніпропетровської області. Ф. 19, оп. 54, спр. 113, 83 арк.
9. Дзира, Я.І. (1967). Мольнар М. Словаки і українці. Братіслава: Словацьке вид-во, 1965. [Рецензія]. *Український історичний журнал*, 4, 143–146.
10. «Днепр вечерний»: история длиной в полвека (2022.12.01.) *Міський сайт Дніпра gorod. dp. ua.* URL: https://www.gorod.dp.ua/news/199069
11. Заверталюк, Н.І. (2008). Білецький Фелікс Мар'янович. *Професори Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара: Біобібліограф. Довідник.* Голова редкол. проф. М.В. Поляков. 2-е вид., перероб. і доп. Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 48–49.
12. Кобець, Н.О. (2020). Словацько-український діалог: літературний вимір [Дис. канд. філолог. наук, Львівський національний університет імені Івана Франка]. URL: https://scc.knu.ua/upload/iblock/14e/dis_Kobets%20N.O.pdf
13. Ковпак, Л.В. (2005). «Знання», Товариство «Знання» України. *Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й* / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: В-во «Наукова думка», 672 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Znannya_tovarystvo
14. Коновалов, Г. (1966). Документ братерської дружби. *Літературна Україна*, 8 березня, 4.
15. Котельницький, Н.А. (2020). «Братское послание украинцев сербскому обществу «Заря» з особистого архіву І. Л. Шрага як джерело з історії земського ліберального руху на півночі Лівобережної України (60–80 рр. XIX ст.). *Сіверщина в історії України: Зб. наук. пр.* Київ-Глухів, вип. 13, 205–208.
16. Кушнір, О. (2015). Преса українців Словаччини: літературно-мистецький і публіцистичний журнал «Дукля» (Пряшів, 1953–2004 рр.): монографія. Тернопіль: Вид-во ТНПУ імені Володимира Гнатюка, 180 с.
17. Листи до Олеся Гончара від Михайла Іллича Мольнара (2016). *Листи до Олеся Гончара: у 2 кн. Кн. 1 (1946–1982)* / упоряд., передм., прим., комент. Миколи Степаненка. Київ: Сакцент Плюс, 2016, 197–197, 201–203, 332–333.
18. Мишанич, О. (1967). Михайло Мольнар. Словаки і українці [Рецензія на книгу: Мольнар, М. Словаки і українці: причинки до словацько-українських взаємин з додатком документів]. Братислава: Словац. пед. вид-во, Від. укр. літ. в Пряшеві, 1965. 402 с.). *Архіви України*, 3, 84–85.
19. Мишанич, О. (1980). Щедрість таланту: [до 50-річчя чеського і словацького науковця, українста М. Мольнара]. *Літературна Україна*, 18 листопада, 2.
20. Мокрик, Р. (2020, 25 листопада). Шістдесятники: Чехословаччина як вікно у світ. *«Історична Правда» – онлайнове суспільно-історичне, науково-популярне видання.* URL: https://www.istpravda.com.ua/articles/2020/11/25/158531/
21. Мольнар, Михайло (2009). Від Влтави до Дніпра: Студії з українського літературознавства та міжслов'янських культурних взаємин. Упорядник Любомир Белей; редактор Іван Ребрик. Ужгород: Ґражда, 408 с.
22. Мольнар, М. (1980). Зустрічі культур: З чехословацько-українських взаємовідносин. Братислава: Словацьке педагогічне видавництво, відділ української літератури в Пряшеві, 1980. 542 с.
23. Мольнар, М. (1965). Словаки і українці: Причинки до словацько-українських літературних взаємин з додатком документів. Братислава: Словацьке педагогічне видавництво, відділ української літератури в Пряшеві, 402 с.
24. Мольнар, М. (1961). Тарас Шевченко у чехів та словаків. Пряшів: Словацьке педагогічне видавництво, відділ української літератури в Пряшеві, 285 с.
25. Мольнар, М. (2011). Українсько-словацькі культурні взаємини від початку XIX до середини XX. Ужгород. нац. ун-т, НДІ україністики ім. Михайла Мольнара. Ужгород : ІВА, 93 с.

26. Мольнар, М. (1968). Якою ж буде доля рукописної спадщини В. Винниченка? *Сучасність*, 9 (93), 109–112.

27. Мушинка, М. (2011, 4 лютого). Закарпаття не забуває про свого земляка, словацького українїста Михайла Мольнара. *Інтернет-видання «Закарпаття онлайн Beta».* URL: https://bit.ly/3qJ68QE

28. Мушинка, М.І. (2019). Мольнар Михайло Ілліч. *Енциклопедія Сучасної України*. Редкол.: І.М. Дзюба, А.І. Жуковський, М.Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. URL: https://esu.com.ua/article-69118

29. Мушинка, М. (2007). Три болючі втрати українського народознавства Словаччини. *Народна творчість та етнографія*, 2, 76–79.

30. Наєнко М. (2003). Історія українського літературознавства. Вид. друге, допов. Київ: ВЦ «Академія». 364 с.

31. Неврлий, М.Я. (2006). Воля Тарас. *Енциклопедія Сучасної України* / Редкол.: І.М. Дзюба, А.І. Жуковський, М.Г. Железняк [та ін.]; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. URL: https://esu.com.ua/article-29664

32. Нужний, В. (1970, 20 січня). В одних лавах з письменниками [Виступ на IV пленумі правління Союзу письменників України]. *Літературна газета*, 3.

33. Овсієнко В.В. (2008). Інтерв'ю Віктора Васильовича Савченка*. Дисидентський рух в Україні. Сторінка Харківської правозахисної групи / Віртуальний музей.* URL: http://museum.khpg.org/1209675256.

34. Овсієнко В. (2013). Кульчинський Микола Георгійович. *Історична пам'ять Дніпропетровщини: події, факти, імена: збірник статей та документів. У 5 т. Т. 1: Боротьба з інакодумством на Дніпропетровщині* / Упоряд.: Є.І. Бородін, В.В. Іваненко, Л.Л. Прокопенко, Р.К. Терещенко. Дніпропетровська обласна редколегія по підготовці й виданню тематичної серії книг «Реабілітовані історією». Дніпропетровськ: Вид-во «Монолит», 147–149.

35. Пасемко, І. (2010). Проблеми україністики у словацькій рецепції. Рецензія на книгу: Мольнар Михайло. Від Влтави до Дніпра: Студії з українського літературознавства та міжслов'янських літературних взаємин. Ужгород: Ґражда, 2009. *Слово і час*, 12, 100–104.

36. Пріоритетні напрями наукової діяльності інституту (2007)**.** *Науково-дослідний інститут україністики ім. М. Мольнара*. URL: https://www.uzhnu.edu.ua/uk/cat/deps-ndi_ukraine/science

37. Савченко, В. (2013). Хроніка одного кримінального процесу. *Історична пам'ять Дніпропетровщини: події, факти, імена: збірник статей та документів. У 5 т. Т. 1: Боротьба з інакодумством на Дніпропетровщині* / Упоряд.: Є.І. Бородін, В.В. Іваненко, Л.Л. Прокопенко, Р.К. Терещенко. Дніпропетровська обласна редколегія по підготовці й виданню тематичної серії книг «Реабілітовані історією». Дніпропетровськ: Вид-во «Монолит», 210–224.

38. Савченко, В. (1993). Хроніка одного кримінального процесу. *Сучасність*, 9, 153–163.

39. Скоблікова, М.І. (2014). Коновалов Геннадій Лук'янович. *Енциклопедія Сучасної України*. Редкол.: І.М. Дзюба, А.І. Жуковський, М.Г. Железняк [та ін.]; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. URL: https://esu.com.ua/article-4881

40. Скорик, М. (2018). «Треба мати відвагу знати правду», або «Лист творчої молоді м. Дніпропетровська» і навколо нього. *Краєзнавство,* 3, 103–114.

41. Тарас Воля (1868). Братское послание украинцев сербскому обществу «Зоря». Вена. 15 с. URL: https://books.google.com.ua/books?id=ckpdAAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=ru#v=onepage&q&f=false

42. Терещенко, Р. (1999a). Жодного друга не зрадив і в жоднім рядку не збрехав. *Відроджена пам'ять. Книга нарисів.* Науково-редакційний центр обласної редколегії по підготовці й виданню тематичної серії книг «Реабілітовані історією». Дніпропетровськ : «Монолит», 570–580.

43. Терещенко, Р. (1999b). Незважаючи на слабкість аргументів… . *Відроджена пам'ять. Книга нарисів.* Науково-редакційний центр обласної редколегії по підготовці й виданню тематичної серії книг «Реабілітовані історією». Дніпропетровськ : «Монолит», 561–569.

44. Терещенко, Р. (2013). Двобій: система проти інакодумців. *Історична пам'ять Дніпропетровщини: події, факти, імена: збірник статей та документів. У 5 т. Т. 1: Боротьба з інакодумством на Дніпропетровщині* / Упоряд.: Є.І. Бородін, В.В. Іваненко, Л.Л. Прокопенко, Р.К. Терещенко. Дніпропетровська обласна редколегія по підготовці й виданню тематичної серії книг «Реабілітовані історією». Дніпропетровськ: Вид-во «Монолит», 79–97.

45. Чорній, В. (2002). Михайло Мольнар як дослідник чесько-українських і словацько-українських літературних зв'язків. *Проблеми слов'янознавства*. Львів, вип. 52, 227.

46. Шевчук, В.І. (1966). М. Мольнар «Словаки і Українці. Причинки до словацько-українських літературних взаємин з додатком документів, Словацьке педагогічне вид-во у Братіславі. Відділ української літератури у Пряшеві. 1965. 402 с.» [Рецензія]. *Радянське літературознавство*, 6, 86–88.

**References:**

1. Bazhan, O. (uporiad.) (2008). «Prazka vesna» u dokumentakh Haluzevoho derzhavnoho arkhivu Sluzhby bezpeky Ukrainy [‘The Prague Spring in the Documents of the Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine]. *Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB*, 30, 54–137.

2. Belei, Les & Belei, Liubomyr (2009). I odyn u poli voin… : [peredmova]. *Mol'nar, Mykhajlo. Vid Vltavy do Dnipra : studii z ukrains'koho literaturoznavstva ta mizhslov'ians'kykh kul'turnykh vzaiemyn* [And one warrior in the field... [foreword]. *Molnar, Mykhailo. From Vltava to Dnipro: Studies in Ukrainian Literature and Inter-Slavic Cultural Relations*]. Uzhhorod. nats. un-t, NDI ukrainistyky im. M. Mol'nara; uporiad. L.O. Belej, L.L. Belej; nauk. red L.O. Belej; red. I. Rebryk; khudozh. oform. K. Koliadzhyn. Uzhhorod: Grazhda, 17–34 [in Ukrainian].

3. Belej, Liubomyr (2011, 18 liutoho). Zatopleni asymiliatsiieiu. Istoriia ukraintsiv Slovachchyny: vid neznannia do bezpam'iatstva [Drowned by assimilation. The history of Ukrainians in Slovakia: from ignorance to oblivion]. *Ukrains'kyj tyzhden'* . Retrieved from https://tyzhden.ua/zatopleni-asymiliatsiieiu/ [in Ukrainian].

4. Bilokin', S. & Dmytriienko, M. (2009). Miscellanea: Yaroslav Ivanovych Dzyra (12.05.1931–21.08.2009): [Nekroloh] [Miscellanea: Yaroslav Ivanovych Dzyra (12. 05. 1931 – 21. 08. 2009) [Obituary]. *Ukrains'kyj arkheohrafichnyj schorichnyk. Nova seriia*. Kyiv: Ukr. pys'mennyk, vyp. 13/14, 824–832 [in Ukrainian].

5. Havrosh, O. (2010). Yurko Bacha: «Do literatury stavliusia yak do chohos sviatoho» [Interviu z Yuriiem Bacheiu 16.05.2002 r.]. Bacha, Yurii. Vybrani tvory: Z arkhivu, publitsystyka, literaturoznavstvo [Yurko Bacha: «I treat literature as something sacred» [Interview with Yuriy Bacha, 16 May 2002]. *Selected Works: From the Archive, Publicistics, Literary Studies*] / Red. O. Kozoriz. Uzhhorod: Mystetska Liniia, 526–531 [in Ukrainian].

6. Honchar, Oles' Terentijovych (2003). Schodennyky: u 3 t. [Diaries: in 3 vols.] / uporiad., pidhot. tekstiv, il. materialu ta peredm. V. Honchar. Kyiv: Veselka. T. 2: 1968–1983, 607 c. [in Ukrainian].

7. Demyanenko, A.A. (1968, 29 avgusta). Sireni cvesti! [Lilacs to bloom!]. *Dneprovskaya pravda*, 3.

8. Derzhavnyj arkhiv Dnipropetrovs'koi oblasti [State Archive of Dnipropetrovska oblast]. F. 19, op.54, spr. 113, 83 ark. [in Ukrainian].

9. Dzyra, Ya.I. (1967). Mol'nar M. Slovaky i ukraintsi. Bratislava: Slovats'ke vyd-vo, 1965 [Retsenziia]. [Molnar M. Slovaks and Ukrainians. Bratislava: Slovak publishing house, 1965. [Review]]. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal*, 4, 143–146. [in Ukrainian].

10. «Dnepr vechernij»: istoriya dlinoj v polveka (2022. 12. 01). [‘Dnepr Vecherniy: a half-century long story]. *Miskyi sait Dnipra gorod. dp. ua.* Retrieved from https://www.gorod.dp.ua/news/199069.

11. Zavertaliuk, N.I. (2008). Bilets'kyj Feliks Mar'ianovych [Felix Marianovich Biletsky]. *Profesory Dnipropetrovs'koho natsional'noho universytetu imeni Olesia Honchara*: Biobibliohraf. dovidnyk / Holova redkol. prof. M.V. Poliakov. 2-e vyd., pererob. i dop. Dnipropetrovs'k: Vyd-vo Dnipropetr. nats. un-tu, 48–49. [in Ukrainian].

12. Kobets', N.O. (2020). Slovats'ko-ukrains'kyj dialoh: literaturnyj vymir [Slovak-Ukrainian dialogue: the literary dimension]. [Dys. kand. filolog. nauk, Lvivckyi natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka]. Retrieved from https://scc.knu.ua/upload/iblock/14e/dis_Kobets%20N.O.pdf [in Ukrainian].

13. Kovpak, L.V. (2005). «Znannia», Tovarystvo «Znannia» Ukrainy [‘Znannya, Znannya Society of Ukraine]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy: T. 3: E-J* / Redkol.: V.A. Smolij (holova) ta in. NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. Kyiv: V-vo «Naukova dumka», 672 s. Retrieved from http://www.history.org.ua/?termin=Znannya_tovarystvo [in Ukrainian].

14. Konovalov, H. (1966, 8 bereznia). Dokument braters'koi druzhby [A document of brotherly friendship]. *Literaturna Ukraina*, 4. [in Ukrainian].

15. Kotel'nyts'kyj, N.A. (2020). «Bratskoe poslanie ukraincev serbskomu obshhestvu «Zarya» z osobystoho arkhivu I.L. Shraha iak dzherelo z istorii zems'koho liberal'noho rukhu na pivnochi Livoberezhnoi Ukrainy (60–80 rr. XX st.) [‘The Fraternal Message of Ukrainians to the Serbian Society ‘Zarya’ from the personal archive of I. L. Shrag as a source on the history of the Zemstvo liberal movement in the north of Left-Bank Ukraine (60-80s of the nineteenth century)]. *Siverschyna v istorii Ukrainy: Zb. nauk. pr.* Kyiv-Hlukhiv, vyp. 13, 205–208. [in Ukrainian].

16. Kushnir, O. (2015). Presa ukraintsiv Slovachchyny: literaturno-mystets'kyj i publitsystychnyj zhurnal «Duklia» (Priashiv, 1953–2004 rr.): monohrafiia [The Press of Ukrainians in Slovakia: Literary, Artistic and Publicistic Magazine «Dukla» (Presov, 1953–2004): a monograph]. Ternopil': Vyd-vo TNPU imeni Volodymyra Hnatiuka, 180 s. [in Ukrainian].

17. Lysty do Olesia Honchara vid Mykhajla Illicha Mol'nara (2016) [Letters to Oles Honchar from Mykhailo Molnar]. *Lysty do Olesia Honchara: u 2 kn. Kn. 1 (1946–1982)* / uporiad., peredm., prym., koment. Mykoly Stepanenka. Kyiv: Saktsent Plius, 197–197, 201–203, 332–333. [in Ukrainian].

18. Myshanych, O. (1967). Mykhajlo Mol'nar. Slovaky i ukraintsi [Retsenziia na knyhu : Mol'nar, M. Slovaky i ukraintsi: prychynky do slovats'ko-ukrains'kykh vzaiemyn z dodatkom dokumentiv]. Bratyslava : Slovats. ped. vyd-vo, Vid. ukr. lit. v Priashevi, 1965. 402 s.) [Mykhailo Molnar. Slovaks and Ukrainians [Review of the book]: Molnar,

M. Slovaks and Ukrainians: reasons for Slovak-Ukrainian relations with an appendix of documents.]. *Arkhivy Ukrainy*, 3, 84–85. [in Ukrainian].

19. Myshanych, O. (1994, 18 serpnia). Ukrainska literatura pid zaboronoiu: 1937–1990 [Ukrainian literature is banned: 1937–1990]. *Literaturna Ukraina*, 3 [in Ukrainian].

20. Myshanych, O. (1980). Schedrist' talantu: [do 50-richchia cheskoho i slovatskoho naukovtsia, ukrainista M. Molnara] [The generosity of talent : [to the 50th anniversary of the Czech and Slovak scientist, Ukrainian scholar M. Molnar]. *Literaturna Ukraina*, 18 lystopada, 2. [in Ukrainian].

21. Mokryk, R. (2020, 25 lystopada). Shistdesiatnyky: Chekhoslovachchyna yak vikno u svit [The Sixties: Czechoslovakia as a window on the world]. *«Istorychna Pravda» – onlainove suspilno-istorychne, naukovo-populiarne vydannia*. Retrieved from https://www.istpravda.com.ua/articles/2020/11/25/158531/ [in Ukrainian].

22. Mol'nar, Mykhajlo (2009). Vid Vltavy do Dnipra: Studii z ukrains'koho literaturoznavstva ta mizhslov'ians'kykh kul'turnykh vzaiemyn [From Vltava to Dnipro: Studies in Ukrainian Literature and Inter-Slavic Cultural Relations]. Uporiadnyk Liubomyr Belej; redaktor Ivan Rebryk. Uzhhorod: Grazhda, 408 s. [in Ukrainian].

23. Mol'nar, M. (1980). Zustrichi kul'tur: Z chekhoslovats'ko-ukrains'kykh vzaiemovidnosyn [Encounters of cultures: On Czechoslovak-Ukrainian relations]. Bratyslava: Slovats'ke pedahohichne vydavnytstvo, viddil ukrains'koi literatury v Priashevi, 1980. 542 s. [in Ukrainian].

24. Mol'nar, M. (1965). Slovaky i ukraintsi: Prychynky do slovats'ko-ukrains'kykh literaturnykh vzaiemyn z dodatkom dokumentiv [Slovaks and Ukrainians: Reasons for the Slovak-Ukrainian Literary Relations with an Appendix of Documents]. Bratyslava: Slovats'ke pedahohichne vydavnytstvo, viddil ukrains'koi literatury v Priashevi, 402 s. [in Ukrainian].

25. Mol'nar, M. (1961). Taras Shevchenko u chekhiv ta slovakiv [Taras Shevchenko among the Czechs and Slovaks]. Priashiv: Slovats'ke pedahohichne vydavnytstvo, viddil ukrains'koi literatury v Priashevi, 285 s. [in Ukrainian].

26. Mol'nar, M. (2011). Ukrains'ko-slovats'ki kul'turni vzaiemyny vid pochatku XIX do seredyny XX [Ukrainian-Slovak cultural relations from the early nineteenth to the mid-twentieth century]. Uzhhorod. nats. un-t, NDI ukrainistyky im. Mykhajla Mol'nara. Uzhhorod : IVA, 93 s. [in Ukrainian].

27. Mol'nar, M. (1968) Yakoiu zh bude dolia rukopysnoi spadschyny V. Vynnychenka? [What will be the fate of V. Vynnychenko's manuscript heritage?] *Suchasnist'*, 9 (93), 109–112. [in Ukrainian].

28. Mushynka, M. (2011, 4 liutoho). Zakarpattia ne zabuvaie pro svoho zemliaka, slovats'koho ukrainista Mykhajla Mol'nara [Zakarpattia does not forget its countryman, Slovakian Ukrainianist Mykhailo Molnar]. *Internet-vydannia «Zakarpattia onlain Beta».* Retrieved from https://bit.ly/3qJ68QE [in Ukrainian].

29. Mushynka, M.I. (2019). Mol'nar Mykhajlo Illich. *Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy* [Molnar Mykhailo Ilyich. *Encyclopaedia of Modern Ukraine*] / Redkol.: I.M. Dziuba, A.I. Zhukovs'kyj, M.H. Zhelezniak [ta in.] ; NAN Ukrainy, NTSh. K.: Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen' NAN Ukrainy, Retrieved from https://esu.com.ua/article-69118 [in Ukrainian].

30. Mushynka, M. (2007). Try boliuchi vtraty ukrains'koho narodoznavstva Slovachchyny [Three painful losses of Ukrainian ethnography in Slovakia]. *Narodna tvorchist' ta etnohrafiia*, 2, 76–79. [in Ukrainian].

31. Naienko, M. (2003). Istoriia ukrainskoho literaturoznavstva [History of Ukrainian Literary Studies]. Vyd. druhe, dopov. Kyiv: VTs «Akademiia». 364 s.

32. Nevrlyj, M.Ya. (2006). Volia Taras. *Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy* [Volia Taras. *Encyclopaedia of Modern Ukraine*] / Redkol.: I.M. Dziuba, A.I. Zhukovs'kyj, M.H. Zhelezniak [ta in.]; NAN Ukrainy, NTSh. Kyiv: Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen' NAN Ukrainy. Retrieved from https://esu.com.ua/article-29664 [in Ukrainian].

33. Nuzhnyj, V. (1970, 20 sichnia). V odnykh lavakh z pys'mennykamy [Vystup na IV plenumi pravlinnia Soiuzu pys'mennykiv Ukrainy] [In the same ranks as writers [Speech at the IV plenary session of the Board of the Union of Writers of Ukraine]]. *Literaturna hazeta*, 3. [in Ukrainian].

34. Ovsiienko, V.V. (2008). Interviu Viktora Vasylovycha Savchenka [Interview with Viktor Savchenko]. *Savchenko Viktor Vasylovych. Dysydentskyi rukh v Ukraini. Storinka Kharkivskoi pravozakhysnoi hrupy / Virtualnyi muzei.* URL: http://museum.khpg.org/1209675256 [in Ukrainian].

35. Ovsiienko, V. (2013). Kul'chyns'kyj Mykola Heorhijovych. *Istorychna pam'iat' Dnipropetrovschyny: podii, fakty, imena: zbirnyk statej ta dokumentiv. U 5 t. T. 1: Borot'ba z inakodumstvom na Dnipropetrovschyni* [Kulchynskyi Mykola Heorhiiovych. *Historical Memory of Dnipropetrovs'k Region: Events, Facts, Names: A Collection of Articles and Documents. In 5 vols. Vol. 1: The Struggle against Dissent in the Dnipro Region*] / Uporiad.: Ye.I. Borodin, V.V. Ivanenko, L.L. Prokopenko, R.K. Tereschenko. Dnipropetrovs'ka oblasna redkolehiia po pidhotovtsi j vydanniu tematychnoi serii knyh «Reabilitovani istoriieiu». Dnipropetrovs'k: Vyd-vo «Monolyt», 147–149. [in Ukrainian].

36. Pasemko, I. (2010). Problemy ukrainistyky u slovats'kij retseptsii. Retsenziia na knyhu: Mol'nar Mykhajlo. Vid Vltavy do Dnipra: Studii z ukrains'koho literaturoznavstva ta mizhslov'ians'kykh literaturnykh vzaiemyn. Uzhhorod:

Grazhda, 2009 [Problems of Ukrainian Studies in Slovak Reception. A review of the book: Molnar Mykhailo. From Vltava to Dnipro: Studies in Ukrainian Literature and Inter-Slavic Literary Relations]. *Slovo i chas*, 12, 100–104 [in Ukrainian].

37. Priorytetni napriamy naukovoi diial'nosti instytutu (2007). *Naukovo-doslidnyj instytut ukrainistyky im. M. Mol'nara* [Priority directions of the Institute's scientific activity. *M. Molnar Research Institute of Ukrainian Studies*]. Retrieved from https://www.uzhnu.edu.ua/uk/cat/deps-ndi_ukraine/science [in Ukrainian].

38. Savchenko, V. (2013). Khronika odnoho kryminal'noho protsesu. *Istorychna pam'iat' Dnipropetrovschyny: podii, fakty, imena: zbirnyk statej ta dokumentiv. U 5 t. T. 1: Borot'ba z inakodumstvom na Dnipropetrovschyni* [Chronicle of a criminal trial. *Historical Memory of Dnipropetrovs'k Region: Events, Facts, Names: A Collection of Articles and Documents. In 5 vols. Vol. 1: The Struggle against Dissent in the Dnipro Region*] / Uporiad.: Ye.I. Borodin, V.V. Ivanenko, L.L. Prokopenko, R.K. Tereschenko. Dnipropetrovs'ka oblasna redkolehiia po pidhotovtsi j vydanniu tematychnoi serii knyh «Reabilitovani istoriieiu». Dnipropetrovs'k: Vyd-vo «Monolyt», 210–224. [in Ukrainian].

39. Savchenko, V. (1993). Khronika odnoho kryminal'noho protsesu [Chronicle of a criminal trial]. *Suchasnist'*, 9, 153–163. [in Ukrainian].

40. Skoblikova, M.I. (2014). Konovalov Hennadij Luk'ianovych. *Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy* [Konovalov Gennadii Lukianovych. *Encyclopaedia of Modern Ukraine*] / Redkol.: I.M. Dziuba, A.I. Zhukovs'kyj, M.H. Zhelezniak [ta in.]; NAN Ukrainy, NTSh. Kyiv: Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen' NAN Ukrainy. Retrieved from https://esu.com.ua/article-4881 [in Ukrainian].

41. Skoryk, M. (2018). «Treba maty vidvahu znaty pravdu», abo «Lyst tvorchoi molodi m. Dnipropetrovs'ka» i navkolo n'oho [‘You have to have the courage to know the truth’, or The Letter of the Creative Youth of Dnipropetrovs'k and its surroundings]. *Kraieznavstvo,* 3, 103–114. [in Ukrainian].

42. Taras Volya. (1868). Bratskoe poslanie ukraincev serbskomu obshhestvu «Zorya» [A fraternal message from Ukrainians to the Serbian society ‘Zorya’]. Vena. 15 s. Retrieved from https://books.google.com.ua/books?id=ckpdAAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=ru#v=onepage&q&f=false

43. Tereschenko, R. (1999a). Zhodnoho druha ne zradyv i v zhodnim riadku ne zbrekhav. *Vidrodzhena pam'iat'. Knyha narysiv* [He did not betray a friend and did not lie in a single line. *A revived memory. A book of essays*] / Naukovo-redaktsijnyj tsentr oblasnoi redkolehii po pidhotovtsi j vydanniu tematychnoi serii knyh «Reabilitovani istoriieiu». Dnipropetrovs'k: «Monolyt», 570–580. [in Ukrainian].

44. Tereschenko, R. (1999b). Nezvazhaiuchy na slabkist' arhumentiv…. *Vidrodzhena pam'iat'. Knyha narysiv* [Despite the weakness of the arguments... *Revived memory. A book of essays*] / Naukovo-redaktsijnyj tsentr oblasnoi redkolehii po pidhotovtsi j vydanniu tematychnoi serii knyh «Reabilitovani istoriieiu». Dnipropetrovs'k: «Monolyt», 561–569. [in Ukrainian].

45. Tereschenko, R. (2013). Dvobij: systema proty inakodumtsiv. *Istorychna pam'iat' Dnipropetrovschyny: podii, fakty, imena: zbirnyk statej ta dokumentiv. U 5 t. T. 1: Borot'ba z inakodumstvom na Dnipropetrovschyni* [Duel: the system against dissidents. *Historical memory of Dnipropetrovs'k region: events, facts, names: a collection of articles and documents. In 5 vols. Vol. 1: The Struggle against Dissent in the Dnipro Region*] / Uporiad.: Ye.I. Borodin, V.V. Ivanenko, L.L. Prokopenko, R.K. Tereschenko. Dnipropetrovs'ka oblasna redkolehiia po pidhotovtsi j vydanniu tematychnoi serii knyh «Reabilitovani istoriieiu». Dnipropetrovs'k: Vyd-vo «Monolyt», 79–97. [in Ukrainian].

46. Chornij, V. (2002). Mykhajlo Mol'nar iak doslidnyk ches'ko-ukrains'kykh i slovats'ko-ukrains'kykh literaturnykh zv'iazkiv [Michal Molnar as a researcher of Czech-Ukrainian and Slovak-Ukrainian literary relations]. *Problemy slov'ianoznavstva*. L'viv, vyp. 52, 227. [in Ukrainian].

47. Shevchuk, V.I. (1966). M. Mol'nar «Slovaky i Ukraintsi. Prychynky do slovats'ko-ukrains'kykh literaturnykh vzaiemyn z dodatkom dokumentiv, Slovats'ke pedahohichne vyd-vo u Bratislavi. Viddil ukrains'koi literatury u Priashevi. 1965. 402 s.» [Retsenziia] [M. Molnar, Slovaks and Ukrainians. Reasons for the Slovak-Ukrainian Literary Relations with an Appendix of Documents, Slovak Pedagogical Publishing House in Bratislava. Department of Ukrainian Literature in Presov. 1965. 402 p.’ [Review]]. *Radians'ke literaturoznavstvo*, 6, 86–88. [in Ukrainian].